
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТУҒАНЫНА – 147 ЖЫЛ ТІЛ МЕРЕКЕСІ

МРНТИ16.01.00

Ө.Айтбайұлы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор Халықаралық «Қазақ тілі»
қоғамының президенті, ҚР ҰҒА академигі
Алматы қаласы, Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТІЛДЕ ӨРІЛГЕН ТАРИХЫ

Аннотация: Мақалада Елбасының соңғы кезде жарық көрген «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы жайында айтылады. Сондай-ақ, жалпы ұлт тарихына, оның жасампаздық қабілетіне, бүгінгі күнге берер қасиетіне, оны қарастыруға жалпы бағдар, негізгі бағыт беру жайы мен қазақ тілі мәселелері жайында сөз болады.

Тірек сөздер: тіл, ұлт, тарих, философия, әдебиеттану, тіл ғылымы, әлеуметтану, психология, өнер.

О. Айтбайұлы

Главный научный сотрудник Института языкознания
им. А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Президент Международного общества «Казахский язык», академик НАН РК
город Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ ИЗОБРАЖЕННОЙ В ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы национальной истории, культуры, традиции казахского народа в рамках статьи Елбасы «Семь граней великой степи». Особое внимание уделяется проблемам казахского языка.

Ключевые слова: язык, нация, история, философия, литературоведение, языкознание, социология, психология, искусство.

U. Aitbaiuly

Chief researcher of A. Baitursynuly Institute of Linguistics Doctor of philological
sciences, professor President of The International community “Qazaq tili”
Academician of NAS of RK
Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF THE GREAT STEPPE DESCRIBED IN THE LANGUAGE

Annotation. The issues of national history, culture, traditions of the Kazakh people are considered in the article «Seven faces of the great steppe» by Elbasy. Special attention is paid to the problems of the Kazakh language.

Keywords: language, nation, history, philosophy, literature, language science, sociology, psychology, art.

Бүгінгі күні ұлттың, нақтылап айтқанда қазақ халқының өзін-өзі іздеуі, өзіндігін табуы айрықша өзектілікке ие болып отыр. Ғылымда ұлттың өзіндігін айқындауды «ұлттық бірегейлік» деп атау орныққан. Бір қарағанда бұл жеңіл, ешқандай күрделілігі жоқ мәселе болып көрінуі мүмкін. Ал шынтуайтына келгенде, қазақты қазақ етіп тұтастырып тұрған не, қазақ ұлтының тек өзіне ғана тән, өзгелерден ерекшелеп тұрған басты айырымы неде, қазақ десе ойымызға не оралады, көз алдымызға қандай түсінік-елес үйіріледі, қазақты ұлт ретінде ұйыстырып тұрған басты қандай құрал, қазақты алға құлшындыратын, рухына қуат, көңіліне шабыт беретін қандай қасиет деген сауалдар тізбегі көлденең шыққанда, абдырап, кәдімгідей ойланып қалатынымыз жасырын емес. Сөз жоқ, бұл сұрақтарға көңілге қонымды, уәжі толымды, қисынға нанымды жауап іздеу және табу, бұлтартпас фактілерге сүйеніп тұжырымдау өзекті де қажетті мәселелердің қатарында. Ұлттың алға жылжуы үшін де, бет алар бағытын адаспай табуы үшін де, дамуға қуат алуы үшін де, ұлт болып ұйысып, мызғымас беріктігін үнемі қамтамасыз етіп отыруы үшін де оның өзіндігін табуы мен тануы, оны жүрегінің түбіне орнықтыруы, санасына сіңіруі ерекше маңызды. Өйткені өзін-өзі таппаған, өзінің кім екенін, қай шамада тұрғанын белгілей алмаған ұлт та, адам да ұзаққа бара алмайды. Тиянағы, сүйенері болмаған соң, ісінің берекесі, болашағының баяны аз, бұлдыр болады. Әдетте, «Тарихты жеңімпаз ұлттар жазады» деген қағида бар. Бұл ауыр үкімдей естілгенімен, өзегінде шындығы бар сөз. Апайтөс Еуразияның ұлан-ғайыр кеңістігінде аруақты ата-бабаларымыз – Көк түріктер алып қағанаттар құрып, дүниенің жартысына билігін жүргізіп тұрғанымен, ол дәуреннің де заман өте келе көзден бұлбұл ұшып, басынан бақ тайған кездері де жоқ емес. Өйткені Көк аспан астында мәңгілік ешнәрсе жоқ. Сағымдай құбылып, сан түске бөленіп, өзгеріп тұрған дүние. Дегенмен «Орнында бар оңалар» деген. Еңсеміз түссе де, еліміз орнында, шек-шеті жырымдалса да, жеріміз орнында. Өткенімізге үңілу, тарихымызды түгендеу бағытындағы бүгінгі әрекеттеріміз осының өтеуіндей заңды іс болмақ.

Елбасының осы өзекжарды сауалдарға қайта-қайта оралып, оларды бастама, бағдарлама ретінде ел талқысына, атқарар шаруа, темірқазық бағдар ретінде өкімет алдына үнемі ұсынып отыруы да тегін емес. Кезінде Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен қолға алынып, рухани құндылықтарымыз бен жәдігерлерімізді түгендеуге арналған «Мәдени мұра» бағдарламасынан өзек тартқан бұл үрдіс бүгінде арналанып, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақалалары арқылы нақты тапсырма-бағдарламаларға ұласып отыр. Бастапқыда халқымыздың бай рухани мұрасын жинақтауға, іздестіруге мән берілсе, енді осы мұраны игеруге, мұралануға және оны өмірімізге ендіруге жұмылдырып отыр.

Бұл үрдіс қай жағынан алғанда да қисынды. Елдегі барлық жағдай, атап айтқанда, демографиялық, ұлттық, мәдени, экономикалық факторлардың барлығы да ескеріліп, солардың ыңғайына қарай табиғи эволюциялық қалыпта, сабақтаса өрбітілуде. Әлбетте, оқиғаларды тым асықтыруға да, кейде тым сақтық танытып кешеуілдетуге де болмайды. Елбасының қазақ халқының даналық дүниетанымынан бойына сіңірген мол пішіп, кеңінен қамтитын парасаттылығы, ұзақты аңғарып, алысты шолар көрегенділігі, сындарлы сәттерден жол табар тәжірибелілігі, ұрымтал сәтті

тап басар шешімтал қайраткерлігі осыдан көрінеді. Бір қарағанда тап осы мезетте тиімсіз болып көрінетіндей болғанымен, ұзақ мерзімде есептегенде түбі қазаққа қайыр болатындай кейбір қадамдарға барып жатқандығы да сондықтан деп білеміз.

Осы орайда ойымды мен Елбасының соңғы кезде жарық көрген «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы аясында тағы да өрбітпекпін. Мақала екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт» деп аталып, онда осынау Ұлы Дала төсінде даңқты бабаларымыздың жасаған заттай және материалдық игіліктеріне ерекше тоқталған. Екінші бөлім «Тарихи сананы жаңғырту» мәселесінің қадау-қадау жолдарын көрсетуімен құнды. Жоқтан бар жасамай, тарихымызда, өткен тұрмысымызда ізі қалған, бірақ тарих көшкінінде көмескіленген мұраларымызды шаңынан ажыратып, алмастай жарқыратып жұрттың алдына тартар кезіміздің келгенін, өзгенің жылтырағына алтын деп тамсанудан арылуымызды қадап тұрып айтқан.

Елбасы бұл мақаласында жалпы ұлт тарихына, оның жасампаздық қабілетіне, бүгінгі күнге берер қасиетіне, оны қарастыруға жалпы бағдар, негізгі бағыт берді. Оны таратып айту, тарқатып жазу, жетілдіру, іске асыру жолдарын тұжырымдау ғалымдардың, арнаулы мамандардың, көзі қарақты жандардың міндеті, ал іске асыру үкіметтің шаруасы. Осы орайда мұны мен тіл арқылы негіздеуге, тіл арқылы тарқатуға қатысты ойларымды ортаға салмақпын. Біздіңше, тарихтың үш түрлі қызметі бар: өткенінді тану, тағлым алу және тамырға жалғану арқылы қуаттанып, құлшыну. Міне, бұл үшеуін де туған тілден табуға да, тағлым алуға да, тамырлануға да болады. Яғни, Елбасы мақаласының басты айтпағы – тарихты тану, тағлым алу және тарату.

Тарихты тану. Қасиетті кітаптарда әуелі Сөз болғаны, содан кейін барлығы жаратылғаны туралы айтылады. Ислам діні: «Әлем Алланың «Бол!» деген әмірі арқылы бар болып тұр», – дейді. Бұл тұжырымды ғылым да жоққа шығармайды. Түрлі ғылым салаларының осы бағыттағы зерттеулері мен ашқан жаңалықтары аталған сырлы сөздің ақиқаттығына дәлел боларлық тиянақтарға жақындап келеді.

Американдық әйгілі ғалым, қоғам қайраткері, философ, тілші Ноам Хомскийдің лингвофилософиялық концепциясына сәйкес, тілдің басты функциясы қарым-қатынас құралы болу емес, негізінен ол – ойлау мен өзіндік ойды жеткізу, жарыққа шығару құралы. Бұдан шығады, тілде өмір құбылыстары мен заттар әлемі көрініс тауып қана қоймайды, дүниеде жоқ құбылыстардың өзі тіл арқылы ойда модельденеді де өмірде заттық қалыпқа айналады.

Рене Декарт та тілді – ойды еркін жеткізу құралы ретінде қарастырады. Ол тілдің пай-да болуын механикалық, физиологиялық тұрғыдан түсіндіруге, соның нәтижесі ретінде қарастыруға келіспейді. Оны ұшқарылық, негізсіз деп санайды. Бұл ойды В.Гумбольд та қуаттайды. Ал жануарлар тілін механикалық әдіспен түсіндіруге болады. Жануарларда тіл – коммуникациялық қызмет атқарады. Жануарлардың сөйлеу қабілетіне ие болмауы, олар – тән мен жанның қосындысы. Ал адам – тән, жан және рухтан тұрады. Тіл арқылы ойлай алады, абстрактілі ойлау қабілетіне ие, ойдан ой өрбітіп, пікірден пікір туғызады. Бұл үшін адамның, ұлттың өзін-өзі тауып, тануы айрықша өзекті. Өзін танығанда ғана дүниеден адам тиянақ табады, сүйенетін тірекке ие болады.

Өзін өзі адам, ұлт қалай таба алады? Әрине, оның жолы көп. Материалдық, заттық мәдениеттерді зерттейді. Тарихты қарастырады. Ұлы есімдерге сүйенеді. Архивтерге үніледі. Бұның себебі неде? Біздіңше, бұлар мынадай сұраныстардан туындап отыр: тарихи санаға мұқтаждық, ел болуға ұмтылу, елдікті сақтап қалу, бәсекеге төтеп беру.

Тіл – жанды архив, рухани қазына. Тілде көрініс таппайтын өмір құбылысы болмайды. Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласында көтерілген мәселелердің барлығы да туған тілімізде өріліп жатыр. Тек соны көретін көз, сезетін зерде болса болғаны.

Бір ғана мысал келтірейік. Елбасы мақаласында айтылған Ұлы Даланың көне заманнан бергі уақытта металл өндірген, алтыннан киім киінген ел болуына дәлел боларлық тілдік дәйектер өте мол. Осы металл балқыту, металл қорыту, металл өңдеу және металл атаулары бойынша қазақ тілінде терминдік атаулар легі ұшан-теңіз. Мысалы, *қорғасын, мыс, қалайы, жез, мырыш, темір, сынап, күкірт, болат, шойын*, т.б. болып тізіліп кете береді. Металл өндіру мен өңдеуге, қоспаларынан жаңа металлдар алуға қатысты процестерді бейнелейтін атаулар мен ұғымдар саны қаншама. Металлдардан алынған өнімдер мен бұйымдардың атауларының өзі қыруар. Ең қызығы, бұл атаулардың ешқайсысы да кірме сөз емес, қазақтың төл атаулары. Бұлардың терең қатпарларында «Өтүкен», «Ергенекон» аңыздарындағы таудың қойнауын балқытып шыққан көне заманның ақиқат-елесі сұлбаланып көрінеді. Жезқазған, Теміртау, Кен қазған, т.б. жер-су атаулары қаншама.

Қазақ ертегі-аңыздарында тұрақты кездесетін Оттау, Мұзтау, Жезтырнақ, «темір таяғы тебендей, темір етігі түймедей» болатын кейіпкерлер де осы сөзімізге дәлел емес пе? Бұл бір ғана саладағы атауларымыз. Ал басқа салаларда да осы тектес атауларымызда қисап жоқ. Сондықтан осы бағыттағы зерттеулерді кеңейте түсу тілдік қазынамыздың талай құпия қатпарларына жетелейтініне сөз жоқ.

Мұның анық-қанығы мен дәлел-дәйегін Елбасы мақалада ұсынған «Архив – 2025» жобасын іске асыру арқылы тауып, тиянақтауға болады. Әрине, қазынамызды, заттай деректерді архивтен іздеген орынды. Сонымен қатар, тілдік архивымызға да үнілген маңызды. Осыған орай Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты біраз жылдан бері дайындап келе жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» жобасы аталған олқылықтың орнын толтырады ғой деп ойлаймыз.

Сонымен қатар төл тарихымызды түгендеуде және толықтырып, тың деректермен байытып қайта жазуда тілдік мұраларымызды да тарихи дереккөз ретінде пайдалану жайын ойластырған жөн. Мұның жақсы үлгілерін Олжас Сүлейменовтің «АзиЯ», «1001 сөз» кітаптары, Ақселеу Сейдімбектің «Даланың ауызша тарихнамасы» (ДАТ) көрсетіп берді. Алдағы уақытта тарихшыларымыз заттай және жазба деректерден басқаны ғылыми дәйек деп танудан бас тарту қағидатын жұмсартып, қазақ халқының ғажайып тіл қазынасын, онда жасалған мол ауыз әдебиеті үлгілерін де тарихи дерекнама ретінде пайдалану әдістемесін, яғни тарихтың ізін тілден табу, тіл арқылы негіздеу әдістемесін тұжырымдауды қолға алса, туған тарихымыздың талай-талай құпия қатпарларын ашуға қол жеткізер еді деп есептейміз. Сонымен бірге тілдік зерттеулерімізге де басқаша қарайтын, жаңа парадигмамен зерттейтін кез жеткен секілді.

Тарихтан тағлым. Тіл арқылы тарихты тануға болса, тіл арқылы тарихтан тағлым алуға да болады. Сөз жоқ, тарихымызда рухымыз асқақтап, шалқып, тасыған сәттеріміз де болды, рухымыз жасып, күңіреніп, күйзелген кездеріміз де жоқ емес. Бірақ, Елбасы әркез қайталап айтып жүргеніндей, «қазақ тарихында қазақ ұялатындай ешнәрсе жоқ». Керісінше, абыройымыз артқан мерейлі сәттеріміз көп. Жоғарыда айтқанымыздай, қазақ тілінің бай қорында қазақ тарихының әртүрлі кезеңінің іздері жақсы сақталған. Бұдан біз көшпелі мәдениеттің, сонымен бірге

отырықшылық тұрмысқа да тән мәдениеттің іздері мен белгілерін байқаймыз. Қазақ тілінің бай болатыны да сондықтан.

Тарихтан алар тағлымымызды ұзақтан іздемей-ақ, халық даналығының қайнары – мақал-мәтелдерден, батырлар жырларынан, ертегі-аңыздардан, тарихи жырлардан, эпсана-хикаялардан, хисса-дастандардан, билердің үлгілі сөздерінен, жыраулардың мағыналы жырларынан, дуалы ауыз абыз ақсақалдардың батасынан табамыз. Бұлардың барлығы да сан ғасырлық сүзгіден сұрыптталып өткен, ұлты-мыздың ұзынабойғы тарихи тәжірибесін бойына бүккен және даналық тұжырым-дарын қорытқан ғажайып көмбесі.

Осынау мол мұрамыз бүгінде жинақталып, тасқа басылып шықты. Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ыждағатымен шыққан 100 томдық «Бабалар сөзі» ұлтымыздың ұлы қазынасына айналып отыр.

Ендігі кезекте осы мұраларамызды игеру, өскелең ұрпақтың санасына сіңіру, игілігіне жарату орайында атқарар істеріміз көп. Олардың да іске асыру жолын Елбасы аталған мақаласында нұсқап отыр. Бұл үшін «Ұлы Даланың ұлы есімдері», «Дала фольклорының антологиясы», «Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі» жобаларын іске асыру ұсынылған.

Осы орайда тіл философиясын қалыптастыру, герменевтикалық зерттеулер жүргізуге көңіл бөлу, төл тарихымызды таразылаудың жаңа концепциясын тұжырымдау ерекше маңызды. Өйткені аталған жобаларда фактологиялық материалдарды, рухани мұрамызды осы кезге дейін қалыптасып қалған еуроцентристік біржақты қасаң көзқарас тұрғысынан беретін болсақ, онда біржақтылыққа ұрынамыз. Яғни тарих тағлымын да, Елбасы ұсынған тың ойлардың да астары мен мазмұнын жете ұғынбаған болар едік. Сондықтан, аталған жобаларды іске асырғанда Елбасының түпкі ойына жете мән беріп, барынша ұлтымызға пайдалы болатындай, тарихтың тағлымын дұрыс пайымдай отырып кірісу қажет. Еліміздегі философия, әдебиеттану, тіл ғылымы, әлеуметтану, психология, өнер т.б. салалар мамандарының бірлесе отырып талқылаулар мен пайымдауларға жұмыла кірісіп, ортақ бәтуалы байламға келетін тұс да осы кез. Сонда ғана шын мәнінде **Тарихтан тамырлануға** да, тарихтан рухтануға да зор мүмкіндік тұмақ. Әлбетте, тарихын таныған, тарихынан тағлым алған және сол арқылы тамырына жалғанған ұлттың алар асуы да, шығар биігі де мол болмақ. Ылайым, солай болсын деп тілейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uJzSIGNeV7sJ:https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kz>

[2] <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4xKOXO2VG7AJ:https://adebiportal.kz/kz/books/view/743+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kz>